

(इंग्रजीमध्ये टंकालिखित केलेल्या न्यायनिर्णयचा मराठी अनुवाद)

भगत सिंग

वि.

पंजाब राज्य

(न्या. पी. बी. गजेंद्रगडकर, न्या. के. एन. वांचू,

न्या. एम. हिदायतुल्लाह, न्या. के. सी. दास गुप्ता आणि

न्या. जे. सी. शहा)

सरकारी कर्मचारी – बडतर्फी – पोलीस दलाच्या दुय्यम दर्जाचा सदस्य – गुन्हा करणारा
पोलीस अधिकारी – विभागीय चौकशी आणि बडतर्फी – विधिग्राह्यता – सेवेतून नव्याने
कारणे दाखवा नोटिस – पोलीस कायदा, १८६१ (१८६१ चा ५), कलम २९, ३५ – भारत
सरकार कायदा, १९३५ (२५ आणि २६ जिओ ५, प्रकरण ४२), कलम २४० (३), २४३.

याचिकाकर्ता जे पंजाब पोलिसात कार्यरत होते आणि जे पोलिस सेन्सॉर म्हणून काम
करत होते ते कर्तव्य बजावताना ते काही पत्रे बेकायदेशीरपणे ताब्यात घेतल्याचे आणि नंतर
ब्लॅकमेलिंगसाठी त्यांच्या प्रती आणि छायाचित्रांचा वापर करताना आढळून आले. त्यांना,
परिणामी दिनांक १४ जानेवारी, १९४४ रोजी त्यांची हेड कॉन्स्टेबल या कायम पदावर
प्रत्यावर्तित करण्यात आले. त्यानंतर पोलिस अधीक्षक यांचेद्वारे त्यांच्याविरोधात चौकशी सुरू

केली आणि अखेर दिनांक २५ जानेवारी १९४४ रोजी त्यांना सेवेतून बडतर्फ करण्यात आले. वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना दिलेले निवेदन अपयशी ठरल्याने त्यांनी बडतर्फीच्या आदेशाच्या वैधतेला आव्हान देणारा खटला दाखल केला, इतर गोष्टींसह (१) भारत सरकार अधिनियम, १९३५ च्या कलम २४० (३) ची पूर्तता झाली नाही आणि (२) अपीलकर्त्याने फौजदारी गुन्हा केल्याचा आरोप असल्याने पोलीस अधिनियम, १८६१ च्या कलम २९ च्या अनुषंगाने पोलीस अधिक्षक अशा आरोपांसंदर्भात विभागीय चौकशी करू शकत नाहीत.

असा निर्णय दिला की: (१) भारत सरकार अधिनियम, १९३५ चे कलम २४३, जी भारतातील पोलीस दलांच्या अधीनस्थ पदांच्या संदर्भात एक विशेष तरतूद होती कायद्याच्या कलम २४० (३) ची अंमलबजावणी अपीलकर्त्यास वगळली गेली, म्हणून, ज्याच्यावर नियंत्रण होते. पोलीस नियमांनुसार देण्यात आलेल्या सेवेच्या अटी आणि अपीलकर्त्याला बडतर्फ केल्यानंतर सप्टेंबर १९४६ मध्ये पोलीस नियमावलीत आणलेले कलम २४० (३) चे सार त्याला लागू होत नव्हते. त्यानुसार कलम २४० (३) अन्वये त्यांना दुसरी नोटीस बजावण्याचा अधिकार नव्हता, त्यामुळे त्यांच्यासंदर्भात प्रस्तावित कारवाईविरोधात कारणे दाखविण्याची वाजवी संधी देण्यात आली होती .

नॉर्थ-वेस्ट फ्रॉन्टीर प्रोविंस वि. सूरज नरेन आनंद [१९४८] एफ.सी.आर. १०३ आणि हाय कमिशनर फॉर इंडिया आणि हाय कमिशनर फॉर पाकिस्तान वि. आय. एम. लाल, [१९४८] एफ.सी.आर. ४४, चा संदर्भ दिला.

(२) असे की, पोलिस अधिनियम, १८६१ मधील तरतुदी ह्या कॉन्स्टेबल पदाचा वरचा दर्जा असलेल्या पोलिस अधिकाऱ्याने केलेल्या गुन्हांशी संबंधित आहेत जे विभागीय चौकशीला प्रतिबंधित करत नाहीत जेथे अशा अधिकाऱ्यावर त्या अंतर्गत खटला चालवणे देखील शक्य आहे.

दिवाणी अपील अधिकारिता : दिवाणी अपील क्र. ३४९/१९५७.

रेग्युलर सेकंड अपील क्र. ८९१/१९५१ मध्ये पंजाब हायकोर्ट यांचे न्यायनिर्णय आणि हुकुमनामा वरून विशेष अनुमती याद्वारे अपील.

उत्तरवादीकरिता एन. एस. बिंद्रा आणि डी. गुप्ता.

१९६०, जुलै २१. न्यायालयाचा न्यायनिर्णय न्या. वांचू यांचेद्वारे पारित – प्रस्तुत अपील हे विशेष अनुमतीद्वारे सेवा प्रकरणामध्ये पंजाब उच्च न्यायालयाने पारित केलेल्या न्यायनिर्णयाविरोधात आहे. सध्याच्या हेतूसाठी आवश्यक असलेली थोडक्यात तथ्ये अशी आहेत की, अपीलकर्ता १९३१ मध्ये पंजाब पोलिसात फूट-कॉन्स्टेबल म्हणून नियुक्त झाला होता आणि २५ जानेवारी १९४४ रोजी बरखास्त करण्यात आले. काही काळापूर्वी ते सहाय्यक उपनिरीक्षक म्हणून काम करत होते आणि प्रत्यक्ष पोलीस सेन्सॉर म्हणून काम करत होते. त्याच्यावर आरोप असा होता की, तो पोलिस चौकीदार म्हणून काम करत असताना त्याने बेकायदेशीरपणे काही पत्रे ताब्यात घेतली होती आणि त्याच्या प्रती आणि फोटो होते. आलेख त्यांच्यापासून बनवले आणि नंतर ब्लॅकमेलसाठी या प्रती आणि छायाचित्रांचा वापर केला. परिणामी त्यांना दिनांक १४ जानेवारी १९४४ रोजी हेड कॉन्स्टेबल पदावर प्रत्यावर्तीत करण्यात

पाठवण्यात आले. त्यानंतर, दिनांक २१ जानेवारी १९४४ रोजी पोलिस अधीक्षकांनी त्यांच्याविरोधात चौकशी केली आणि त्यांना बडतर्फ करण्यात आले. त्यांनी पोलिस उपमहानिरीक्षकांकडे दाद मागितली, ती फेटाळण्यात आली. त्यांनी पोलिस महानिरीक्षकांकडे फेरबदल केले, पण ते अपयशी ठरले. शेवटी त्यांनी पंजाब सरकारला अनेक निवेदने व अर्ज सादर केली. परंतु, त्याशिवाय, फेब्रुवारी १९४९ मध्ये, अपीलकर्त्याने प्रस्तुतचा खटला दाखल केला. याचिकाकर्त्याच्या सेवेशी संबंधित वस्तुस्थिती सांगितल्यानंतर दाखल केलेल्या प्रतिज्ञापत्रात अपीलकर्त्यावर गैरवर्तनाचा आरोप लावण्यात आल्याचे स्पष्टपणे नमूद केले आहे. वैमनस्यातून आणि पोलिस अधीक्षकांची विभागीय चौकशी मनमानी चालते आणि त्यासाठी ठरवून दिलेल्या कायदानुसार, नियमांनुसार नाही. या अस्पष्ट सर्वसाधारण आरोपाखेरीज अपीलकर्त्याने याचिकेत एकच विशेष तक्रार केली होती ती म्हणजे पोलिस अधीक्षकांनी त्याचा पुरावा न नोंदवता आणि तो सादर करण्याची संधी न देता त्याला बडतर्फ केले होते. अपीलकर्त्याने नंतर प्रतिज्ञापत्रात दुरुस्ती केली आणि आणखी एक तक्रार जोडली, ती म्हणजे, त्याची नेमणूक पोलिस महानिरीक्षकांनी केली होती आणि त्याला पोलिस उप महा निरीक्षक हेच बडतर्फ करू शकतात तर पोलिस अधीक्षक नव्हे. विभागीय चौकशीत ब्लेडी यांनी केलेल्या आरोपांव्यतिरिक्त आणखी काही त्रुटी निदर्शनास आणून देण्यात आल्या होत्या, तसेच त्यांची डिफेन्स घेण्यात आली नव्हती आणि त्यांना ते सादर करण्याची संधी देण्यात आली नव्हती. आणखी काही दोष म्हणजे (१) त्याला वकील नेमण्याची परवानगी नव्हती, (२) त्याला ओलांडण्याची पूर्ण संधी देण्यात आली नव्हती. फिर्यादी पक्षाच्या साक्षीदारांची तपासणी करा, आणि (३) चौकशी अधिकाऱ्याने त्याला पुन्हा आरोपावर काय म्हणायचे आहे

हे सांगण्यास सांगितले नाही आणि त्याच्याविरुद्ध कथित आक्षेपार्ह परिस्थितीचा खुलासा करणारे ८ लेखी-निवेदन दाखल करण्याची परवानगी दिली नाही.

पंजाब सरकारच्या वतीने या खटल्याला विरोध करण्यात आला आणि इतरां बरोबर त्यांचा मुख्य बचाव असा होता की, ही चौकशी न्यायालयाशी संगनमताने सुरू होती तसेच नियम आणि मनमानी नव्हती. अपीलकर्त्याला बचाव पक्षाचे पुरावे सादर करण्याची किंवा सरकारी साक्षीदारांची उलटतपासणी करण्याची किंवा उत्तरात स्वतःचा जबाब देण्याची कोणतीही संधी देण्यात आली नाही, हेही नाकारण्यात आले. आरोपीला वकील नेमण्याची परवानगी नाकारण्यात आल्याचे मान्य करण्यात आले; पण अखेर ती रद्द करण्यात आली. चौकशीचा एकंदरीत विचार केला तर ती अमान्य होईल किंवा न्यायालयांनी हस्तक्षेप करावा असा कोणताही दोष त्याच्या वर्तनात नव्हता.

सामान्य स्वरूपाचे तीन मुद्दे कनिष्ठ न्यायालयाने तयार केले होते, ते म्हणजे-

१. वादीची बडतर्फी अमान्य, बेकायदेशीर, निष्क्रिय आणि चुकीची आहे का आणि त्याचा परिणाम काय होतो ?

२. दिवाणी न्यायालयांना खटल्याची सुनावणी घेण्याचे किंवा विभागीय चौकशीच्या वैधतेच्या प्रश्नात जाण्याचे अधिकार आहेत का ?

३. घोषणेचा खटला खोटा आहे आणि सक्षम आहे का आणि का ?

अपीलकर्त्याने उपस्थित केलेले विशिष्ट मुद्दे जे काही होते ते विशिष्ट मुद्द्यांचा विषय बनवले गेले नाहीत हे दुर्दैवी आहे. तथापि, कनिष्ठ न्यायालयाने असा निष्कर्ष काढला की

टीबीई अपीलकर्त्याचे प्रकरण गव्हर्नमेंट इंडिया अॅक्ट, १९३५ च्या कलम २४० (३) नुसार चालते; आणि या निष्कर्षात पोलिओ नियमांद्वारे त्याचे पुनरावलोकन केले गेले, ज्यानुसार, कलम २४० (३) मध्ये समाविष्ट असलेल्या समान सुरक्षा उपायांची तरतूद केली गेली.

त्यामुळे २४०(३) चे पालन न केल्याने बडतर्फी अयोग्य व बेकायदेशीर असल्याचे न्यायालयाने म्हटले आहे. दिवाणी न्यायालयांच्या अधिकारक्षेत्राशी संबंधित इतर दोन मुद्द्यांबाबत ते अपीलकर्त्याच्या बाजूने होते. पंजाब सरकारकडून जिल्हा न्यायाधीशांकडे अपील करण्यात आले होते . जिल्हा न्यायाधीशांनी अपीलकर्त्याच्या खटल्यात कलम २४० (३) लागू करण्याबाबत कनिष्ठ न्यायालयाच्या मताशी सहमती दर्शविली आणि पुढे पोलिस नियमावलीतील दुरुस्तीचा संदर्भ दिला ज्यात बडतर्फीच्या आदेशापूर्वी किंवा फिन रँक मध्ये कपात केली जाईल, ऑफियर टॉक्सला शिक्षा करण्याचे अधिकार असलेल्या ऑफसरसमोर हजर केले जाईल आणि आरोपांची माहिती दिली जाईल त्यांच्याविरोधात सिद्ध झाले आणि भगतसिंग नोब यांना बडतर्फ किंवा पदकपातीचा आदेश दिल्यास कारणे दाखवा असे आवाहन केले . डिस्ट्रिक्ट ज्युडगोला याची जाणीव होती की नियमांमध्ये ही दुरुस्ती सप्टेंबर १९४६ मध्ये अपीलकर्त्याच्या बरखास्तीनंतर बरीच झाली होती आणि म्हणूनच अपीलकर्त्याच्या प्रकरणात लागू होणार नाही; पण त्यांनी हा युक्तिवाद या कारणास्तव फेटाळून लावला आणि नियम म्हणजे केवळ घोषित करणे आणि केवळ असलेली संदिग्धता दूर केली जी भारत सरकार कायद्याच्या कलम २४३ मुळे निर्माण झाले. तो त्यामुळे अपील फेटाळण्यात आले.

त्यानंतर, पंजाब सरकारने उच्च न्यायालयात दुसरे अपील केले त्याचे अनुसरण केले. उच्च न्यायालयाने असा निर्णय दिला की, कलम २४०(३) अपीलकर्त्याच्या बाबतीत लागू होत

नाही आणि कलम २४३ हे प्रशासकीय कलम होते. परिणामी उच्च न्यायालयाने पुढे असे म्हटले की, अपीलकर्त्याला कलम २४० (३) ८ च्या संरक्षणाचा अधिकार नाही, त्यात कलम २४० (३) चे सार आणणारी पोलिस नियमावलीतील दुरुस्ती अपीलकर्त्याच्या अधिकारात आणली गेली, तो त्याचा लाभ घेऊ शकत नाही. या चौकशीत किरकोळ प्रक्रियात्मक त्रुटी असल्या तरी त्या एकूणच नैसर्गिक न्यायाच्या तत्वांनुसार असल्याचे उच्च न्यायालयाने म्हटले आहे. आणि म्हणून अवैध ठरवता येणार नाही. नियमांचे कोणतेही गंभीर उल्लंघन झाले नसल्याचे उच्च न्यायालयाने निदर्शनास आणून दिले आणि उपस्थित झालेल्या साक्षीदारांची अपीलकर्त्याने उलटतपासणी केली आणि ४८ तासांच्या आत आपला बचाव सादर करण्यासाठी साक्षीदार होते. मात्र, त्यांनी तो निर्णय घेतला नाही आणि त्यांना स्थगिती हवी होती, ती नाकारण्यात आली आणि त्यानंतर पोलिस अधीक्षकांनी त्यांना बडतर्फ करण्याचा निर्णय घेतला.

अपीलकर्त्याच्या विद्वान वकिलांनी उच्च न्यायालयाने घेतलेल्या मताच्या सत्यतेला आव्हान दिले आहे आणि तीन मुद्दे आमच्यासमोर मांडण्यात आले आहेत, ते म्हणजे, भारत सरकार अधिनियमातील २४० (३) कनिष्ठ दर्जाच्या पोलिस अधिकाऱ्यांना लागू होते आणि मध्ये काहीच नव्हते. (२) एकट्या पोलिस नियमावलीचे पालन झाले असले तरी संबंधित नियमांचे असे उल्लंघन झाले की, चौकशीच्या प्रक्रियेत अडथळा निर्माण होईल; आणि (३) पोलिस अधीक्षक फौजदारी गुन्हा घडल्याने विभागीय चौकशी होऊ शकली नाही आणि या संदर्भात पोलिस कायदा, क्र. १८६१ चा ५ च्या कलम २९ व ३५ वर भिस्त ठेवण्यात आली होती.

कलम २४३ - भारत सरकार अधिनियमाचे कलम २४३ 'नागरी सेवा' आर शी संबंधित भाग १० च्या अध्याय १ मध्ये दिसते. त्या अध्यायाची सुरुवात कलम २४० पासून होते आणि उप-कलम (३) मध्ये अशी तरतूद करण्यात आली आहे की, नागरी सेवेतील कोणत्याही सदस्याला किंवा भारतातील कोणत्याही नागरी पदावर असलेल्या सदस्याला ओ कारण दिल्याशिवाय बडतर्फ केले जाणार नाही किंवा पदात कपात केली जाणार नाही. त्याच्यासंदर्भात सांकेतिक स्वरूपात प्रस्तावित केलेल्या कारवाईविरोधात कारणे दाखविण्याची सक्षम संधी. कलम २४३ मात्र या अटीमध्ये :-

“या अध्यायातील वरील तरतुदींमध्ये काहीही असले तरी सेवेच्या अटी भारतातील विविध पोलिस दलांचे अधीनस्थ पद अनुक्रमे त्या दलांशी संबंधित कायद्याने किंवा त्याअंतर्गत ठरविलेले असतील.”

साहजिकच कलम २४३ ही भारतातील पोलिस दलांच्या कनिष्ठ पदांबाबत विशेष तरतूद होती आणि अपीलकर्ता कनिष्ठ श्रेणीतील होता यात वाद नाही. त्यामुळे कलम २४३ नुसार कनिष्ठ पदांच्या सेवेच्या अटी पोलिस दल व कलम २४३ शी संबंधित अधिनियमांद्वारे किंवा त्याअंतर्गत नियंत्रित केल्या जातात त्यांना कोणताही अर्ज नाही. कलम २४३ च्या अनिर्बंध कलमावरून हे स्पष्ट होते की, भारतातील पोलीस दलांच्या अधीनस्थ पदांबाबत कलम २४३ लागू होईल आणि कलम २४० (३) सह पूर्वीच्या अटी लागू होणार नाहीत . म्हणूनच आमचे असे मत आहे की इंदीसमधील पोलिस दलाच्या कनिष्ठ पदांशी संबंधित कलम २४३ मधील विशेष तरतुदी लक्षात घेता (ज्यात अपीलकर्ता निःसंशयपणे संबंधित होता) कलम २४०(३) लागू होणार नाही. या लेखात आपण उत्तर-पश्चिम सरहद्द प्रांतातील

प्रिव्ही कौन्सिल विरुद्ध सूरज नारायण अन यांच्या निर्णयाचा संदर्भ देऊ शकतो ज्यामध्ये कलम २४३ मधील अनिर्बंध कलमात भारतातील पोलिस दलांच्या कनिष्ठ पदांच्या बाबतीत कलम २४० (२) ची अंमलबजावणी वगळण्यात आली होती आणि सेवेच्या अटींमध्ये बडतर्फीच्या लढाईचा समावेश होता. विद्वान जिल्हा न्यायाधीशांनी निदर्शनास आणून दिले आहे की, कलम २४० (३) चा आशय सप्टेंबर १९४६ मध्ये पोलिस नियमावलीत आणला गेला आणि त्यामुळे अपीलकर्त्याला तो लागू होणार नाही . त्यामुळे प्रिव्ही कौन्सिलने आय. एम. लाल च्या प्रकरणात स्पष्ट केल्याप्रमाणे कलम २४० (३) अन्वये त्याला दुसरी नोटीस मिळण्याचा अधिकार राहणार नाही : (पहा हाय कमिशनर फॉर इंडिया वि. हाय कमिशनर फॉर पाकिस्तान वि. आय. एम.लाल¹). तसेच पोलिस नियमांनुसार अशा नोटीसची आवश्यकता नव्हती कारण त्या अपीलकर्त्याच्या बडतर्फीच्या वेळेस अस्तित्वात होत्या. अशा परिस्थितीत उच्च न्यायालयाने घेतलेले मत योग्य आहे.

Re. (२).

जोपर्यंत, पोलिस नियमावलीच्या नियम १६.२४ भौतिक तरतुदींचे उल्लंघन केले आहे त्याचा संदर्भ आहे, त्या संदर्भात, आम्हाला असे आढळले आहे की या हेतूसाठी अपीलकर्त्याने केवळ तीन विशिष्ट आरोप सामग्री निर्धारित केली होती, म्हणजे, (१) त्याला स्वतःचा बचाव करण्यासाठी संधी देण्यात आली नव्हती, (२) त्याला सरकारी साक्षीदारांची उलटतपासणी करण्याची परवानगी नव्हती आणि (३) त्याला त्याच्याविरुद्ध हजर असलेल्या परिस्थितीबाबत स्पष्टीकरण देण्याची परवानगी नव्हती आणि लेखी जबाब दाखल करण्याची परवानगी नव्हती. या बाबतीत इतके महत्त्वाचे आहे की त्याला संरक्षण निर्मितीची संधी नक्कीच देण्यात आली

1 [१९४८] एफ.सी.आर. ४४.

होती परंतु त्याने स्वतः त्याचा फायदा घेतला नाही. उच्च न्यायालयाच्या निदर्शनास आले आहे की साक्षीदारांची अपीलकर्त्याने सविस्तर पणे उलटतपासणी केली होती आणि एकंदरीतच त्याच्याविरुद्ध हजार असलेल्या परिस्थितीत त्याला परवानगी दिली गेली नाही हे दर्शविण्यासारखे काहीही नाही, म्हणून, उच्च न्यायालयाशी सहमत आहे की न्यायालयांच्या हस्तक्षेपासाठी नियमांचे इतके गंभीर उल्लंघन नाही.

Re. (३)

या संदर्भात पोलिस कायद्याच्या कलम २९ व ३५ यावर भिस्त ठेवण्यात आली. कलम २९ मध्ये पोलिस अधिकाऱ्यांनी कर्तव्यात हलगर्जीपणा केल्यास दंडाची तरतूद करण्यात आली असून दंडाधिकाऱ्यांनी दोषी ठरविल्यास शिक्षेची मर्यादा निश्चित करण्यात आली आहे. कलम ३५ मध्ये पोलीस कायद्यांतर्गत शिपाईच्या दर्जाच्या वरच्या पोलीस अधिकाऱ्यावर दंडाधिकारी कोणता खटला चालवू शकतात आणि अशा प्रकारे मॅजिस्ट्रेट हा प्रथमवर्ग न्यायदंडाधिकारी असणे आवश्यक आहे. हे विभाग कुठेच नाहीत. या कलमांमध्ये विभागीय चौकशी वगळण्यात आली आहे. त्यामध्ये एवढेच नमूद केले आहे की, पोलीस कायद्यांतर्गत शिक्षेचा गुन्हा शिपाईच्या दर्जापेक्षा वरच्या पोलीस अधिकाऱ्याने केला असेल आणि तो खटला न्यायालयात चालवायचा असेल तर तो प्रथमवर्ग न्यायदंडाधिकारी चालवावा लागतो. तथापि, याचा अर्थ असा नाही की, एखाद्या पोलीस अधिकाऱ्यावर पोलीस कायद्यांतर्गत खटला चालविणे शक्य असलेल्या प्रकरणाची कोणतीही विभागीय चौकशी होऊ शकत नाही. या युक्तिवादातही कोणतेही तथ्य नाही म्हणून याद्वारे ते फेटाळले जाते.

त्यामुळे, सदरचे अपील हे निष्फळ ठरते आणि ते याद्वारे फेटाळण्यात येत आहे. परंतु, या प्रकरणाच्या परिस्थितित आम्ही खर्चाबाबत कोणतेही आदेश पारित करित नाही.

अपील फेटाळले.

X-X-X-X-X-X

अस्वीकरण

या न्यायनिर्णयाच्या मराठी भाषेतील या अनुवादाचा वापर हा पक्षकारास त्याच्या तिच्या मातृभाषेमध्ये त्याचा अर्थ समजून घेण्यापुरताच मर्यादित राहील आणि त्याचा इतर कोणत्याही कारणाकरता वापर करता येणार नाही तसेच इंग्रजी भाषेतील न्याय निर्णय हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन वापराकरिता विश्वसनीय असेल आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पादन आणि अंमलबजावणी करता वैध मानला जाईल.

X-X-X-X-X-X